

ІНСТИТУЦІЙНІ ТА ЦІННІСНО-НОРМАТИВНІ ЗАСАДИ РЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

**ОГАРЕНКО Таїсія Олександрівна - доктор соціологічних наук, доцент
Класичного приватного університету**

УДК 340.111.5

В статті розглядаються теоретичні аспекти регулювання соціально-правових відносин завдяки інституційним і ціннісно-нормативним факторам. Представлені визначення соціально-правових відносин, ціннісно орієнтованого визначення права. Утверджується, що в інституті легітимізується нормативна і правова основа соціальних відносин. В свою чергу, соціально-правові відносини представляють собою ціннісно-нормативну і функціональну сукупність взаємозв'язей між різними соціальними суб'єктами.

Ключові слова: соціальний інститут, право, соціально-правові відносини, цінності, норми, соціальний механізм регуляції.

Постановка та актуальність проблеми

У сучасному світі актуальною проблемою залишається суперечність між наявністю в людей різних країн (як розвинутих, так і таких, що розвиваються) бажання жити в просторі таких соціально-правових відносин, які б сприяли всебічному та вільному розвитку кожної особистості, і відсутності належних умов для цього. Про це свідчать численні акції протесту, що відбуваються в країнах розвинутої демократії. Не є винятком і Україна. Не можна не помічати спроб державних інституцій багатьох країн світу створити у своїх суспільствах сприятливі умови для захисту прав громадян та їх організованих рухів. Однак, на жаль, поки що всі зусилля владних структур залишаються недостатніми.

Виникає проблема зміцнення в державі, як політичній організації суспільства, таких правових умов, щоб більшість його членів, вступаючи в соціально-правові відносини з іншими людьми, організаціями, державними структурами та органами, відчувала свою правову спроможність і справедливість. Засоби вирішення цієї проблеми приховані в інституціональних та ціннісно-нормативних засадах регуляції соціально-правових відносин, що потребує свого теоретичного обґрунтування.

Завданням статті є теоретичний аналіз регулятивних можливостей нормативно-ціннісної структури суспільства та його інституціонального механізму щодо упорядкування соціально-правових відносин в умовах формування соціально-правової держави.

Історична традиція обґрунтування правових засад суспільного життя, інституціоналізації правових відносин та їх ролі в суспільному житті представлена в працях зарубіжних науковців Є. Ерліха, Р. Паунда, Ж. Карбоньє, К. Кульчара, а також російських та українських правознавців Л. Петражицького, Ж. Гурвіча, М. Тимашева та ін. Ціннісно-нормативні аспекти правових відносин у сучасних умовах висвітлено в працях В. Бачиніна, В. Іванова, А. Івіна, О. Кравця, О. Петришина, О. Сердюка, Б. Таманаги та ін. Проблеми та особливості функціонування правових систем, їх структуру, функції розкрито в працях таких учених, як: М. Бай-

тін, А. Васильєв, Г. Варданянц, О. Зайчук, В. Казимирчук, В. Карташов, Л. Князькова, А. Колодій, В. Кудрявцев, Л. Луць, С. Максимов, А. Малько, М. Матузов, В. Синюков, І. Тодоров та ін.

Основний текст

Право є не тільки окремим соціальним інститутом, а й складовою будь-якого іншого соціального інституту. В інституті легітимізується нормативна та правова основа функціонування будь-яких інституціоналізованих структурних утворень, які сприяють соціальній активності людей, визначають принципи їх співжиття та співпраці. Спільною характерною ознакою практично всіх без винятку соціальних інститутів є легітимізація, тобто правове узаконення або моральне визнання тих норм і стандартів, які визнаються більшістю людей, спільнот та визначають характер і форми соціальних відносин у тій чи іншій сфері суспільної життєдіяльності.

Тобто логічним стає висновок про те, що в межах будь-якого соціального інституту формуються та функціонують соціально-правові відносини, які становлять фундамент його формальної структури й підтримують систему санкцій стосовно виконання його соціальними суб'єктами своїх функцій.

Так, наприклад, на основі соціально-правових відносин функціонують законодавча, виконавча й судова системи влади, реалізується процес виборів органів, вибудовується виробнича діяльність, функціонують армія, освіта, фінансова та інші сфери суспільства. Немає практично жодної галузі людського життя, у якій би соціальні відносини не мали б правового (легітимізованого) характеру.

Як відомо, соціальні відносини характеризують відносини рівності-нерівності соціальних суб'єктів (індивідів, груп, спільнот) у суспільстві. Якщо соціальні відносини стосовно, наприклад, влади, престижу, доходів, багатства відображають стан нерівності, то стосовно права – стан рівності всіх без винятку людей перед законом. Так, в академічній літературі зазначено: "...як загальносоціальне явище право характеризується певною свободою й обґрунтованіс-

тю поведінки людей, тобто відповідними можливостями суб'єктів суспільного життя, що об'єктивно зумовлені розвитком суспільства, мають бути загальними й рівними для всіх однойменних суб'єктів" [1, с. 74].

Звісно, у демократичному суспільстві соціально-правові відносини, ґрунтуючись на праві, забезпечують людям реалізацію своєї соціальної активності в будь-якій сфері діяльності. У тоталітарному або перехідному суспільствах, коли порушується усталена система норм та цінностей, соціально-правові відносини мають скоріше декларативний характер, оскільки де-юре існують, а де-факто ігноруються більшістю людей. Однак існування суспільства як соціальної системи неможливе без функціонування соціально-правових відносин, які, ґрунтуючись на праві, "вплітаються" в мережу всіх соціальних інститутів на всіх етапах їх становлення, розвитку та функціонування.

Ми визначаємо соціально-правові відносини як ціннісно унормовану й функціональну сукупність взаємозв'язків між різними соціальними суб'єктами (окремими індивідами, групами, спільнотами, установами, державами тощо) соціально-статусної структури суспільства з приводу ставлення до права й закону, яка і є основним способом вияву, трансформації та реалізації соціальності, що формується між ними в процесі правової поведінки й правової діяльності.

Тож фундаментом, на якому виростають соціально-правові відносини, є право. М. Вебер у праці "Свобода і примус" писав: "Сучасне право надає людям невимовно широкі, порівняно з минулим часом, можливості не лише вступати в такі договірні відносини, зміст яких узгоджують в індивідуальному порядку, але користуватися на вибір дедалі більшою кількістю тих юридичних формул, які створені для регулювання усупільнення в найширшому значенні цього слова" [2, с. 83].

Тож договірні відносини, які укладаються між людьми, реалізуються в системі загальнообов'язкових, формально визначених та санкціонованих державою правил, які застосовуються в практичній поведінці людей. А це означає, що право як соціальний інститут безпосередньо впливає на фор-

мування соціально-правових відносин, виконуючи такі функції:

- гуманістичну (охорона та захист прав людства, народу, людини);
- організаторсько-управлінську (право суб'єктів на вирішення певних економічних і соціальних проблем);
- інформативну (комунікативну) (інформування людей про волю законодавця);
- оцінювально-орієнтувальну (оцінювання поведінки людей з огляду на закони держави, орієнтація людей на безконфліктні, соціально допустимі способи й засоби задоволення потреб людини в межах правомірної поведінки);
- ідеологічно-виховну (формування в людини певного світогляду, виховання в неї зразків правомірної поведінки);
- гносеологічну (пізнавальну) (реалізація права як джерела знань) [1, с. 77].

Однак базовою суспільно значущою функцією права є врегулювання соціально-правових відносин шляхом визначення бажаної для суспільства поведінки людей у тих чи інших галузях суспільного життя. Про це говорить у своїй статті “Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин” і академік, віце-президент НАПрН України, професор О. Петришин: “...право постає не лише як належне, а як укорінене у практику належне, що знаходиться у процесі становлення, стає частиною соціальної реальності. Як результат, завдяки цим чинникам – змістовному і формальному – право може стати найбільш універсальним та ефективним регулятором, а верховенство права – дієвим принципом організації та функціонування системи правового регулювання суспільних відносин” [3, с. 26].

Так, важко заперечити відомому правознавцю, однак виникає запитання: чому він говорить лише про потенційні можливості права, що “воно може стати”? Більшість суспільствознавців переконана в тому, що право є найбільш універсальним та ефективним регулятором суспільних відносин, які функціонують у всіх сферах суспільного життя. Далі він висловлює слушну думку, що “далеко не всі суспільні відносини мають належати до предмета правового регу-

лювання, регулюватися за посередництвом такого специфічного регулятора, як право” [3, с. 29].

Тобто вчений обмежує сферу впливу права на суспільство, маючи на увазі існування й моралі, яка не підпорядковується правовим нормам, а між тим має загально-визнаний характер. Із цим можна погодитися. Однак в історії людства існує чимало таких прикладів, коли моральні принципи та норми згодом набували унормованого юридичного характеру. Наприклад, надання грошей у борг у період розвитку лихварства відбувалося тільки на основі моральних зобов'язань боржника перед кредитором без жодних правових документів, а лише згодом перетворилося на законодавчо закріплену банківську систему.

Отже, можна констатувати, що соціально-правові відносини як форма суспільних відносин мають функціонально-нормативний характер, оскільки виникають і функціонують у полі діяльності різних соціальних інститутів на основі договірних умов та забезпечують субсидіарний вплив на організацію й стабілізацію суспільного життя, усіх його інституційних утворень. Фундаментальним соціальним інститутом, на якому вони вибудовуються, є право. Право – це історично зумовлене соціальне явище, “його відокремлення від інших нормативних систем, що регулюють суспільне життя, пов'язане з якісним ускладненням виробництва, політичним та духовним життям суспільства в класову епоху, з відокремленням особистості як учасника суспільних відносин, з резюмуючим ці тенденції формуванням держави, для якої є необхідним і механізм загальнообов'язкового соціального регулювання” [4, с. 311].

Можна стверджувати, що правова система суспільства має свій соціальний механізм регуляції, який розглядається як сукупність соціальних (правових і позаправових) дій, учинків, соціально-правових відносин, що властиві соціальним суб'єктам, завдяки яким відбувається формування, функціонування, відтворення та розвиток правової системи суспільства на засадах права, соціальних норм і цінностей та інституційних і організаційних чинників. Тобто право як

система унормованих правил, що ґрунтуються на певних цінностях, з одного боку, визначається й підтримується державою – найважливішим політичним інститутом, а з іншого – забезпечує стабільність та виконання функцій державою й іншими політичними та економічними інститутами, зокрема, сприяє реалізації державної політики, розвитку парламентаризму, демократії, підприємництва, відносин власності, ринкових відносин, установлює права й обов'язки членів суспільства, забезпечує правопорядок, сприяє функціонуванню соціокультурних інститутів; освіти та виховання, культури й науки тощо.

Соціальні інститути, наприклад, парламент, виконавча та судова влади, референдуми тощо, впливають на розвиток і реалізацію соціально-правових відносин. Чим досконаліше функціонують політичні та правові інститути, тим досконалішими будуть соціально-правові відносини.

Очевидно, домінування в суспільстві певних, визнаних на державному законодавчому рівні цінностей (ідеології, права, релігії) не забезпечує визнання їх усіма його громадянами, що підтверджується наявністю протестних акцій, страйків, девіацій, правопорушень, злочинів тощо.

Існує потреба в теоретико-методологічному обґрунтуванні ціннісно-нормативної основи соціально-правових відносин, які є каркасом соціального механізму правової системи суспільства.

Кожна спільнота або суспільство в певний історичний етап свого становлення та розвитку накопичує й формує певні визнані більшістю їх членами ієрархічні системи цінностей (моральних, політичних, релігійних, економічних, правових, культурних, соціальних тощо), які забезпечують регуляцію соціальної взаємодії й поведінки людей у різних сферах життєдіяльності.

С. Максимов зазначає, що “цінності є найважливішим елементом права”, що “вони лежать в основі прав і обов'язків, правових норм, а свідомість суб'єкта права спрямована на цінності як на свій об'єкт” [5, с. 108]. Можна погодитися з ученим, що цінності є своєрідним атрибутом права, завдяки якому право набуває свого змісту, форму-

ються дозволи, заборони, обов'язки, і що без них “феномен права був би неможливим” [5, с. 108].

Правознавці як одну з базових цінностей розглядають, наприклад, принцип верховенства права, який, на думку Б. Таманаги, є “виключним і легітимуючим політичним ідеалом” [6, с. 11]. Із цим твердженням не можна не погодитися. Адже право як волевиявлення держави виконує й гуманітарну, й організаційно-управлінську, й оцінно-орієнтувальну, й ідеологічно-виховну роль у суспільстві, зобов'язуючи всіх його громадян підпорядковувати свою поведінку загальнообов'язковим, суспільно визначеним правилам для того, щоб були забезпечені та враховані не тільки особистісні, а й інтереси інших людей, інших спільнот або груп.

Тож слушною є думка академіка О. Петришина про те, що верховенство права покликане “якісно змінити як основоположні засади, так і практичну складову системи правового регулювання суспільних відносин у напрямі до загальноновизнаних гуманітарних цінностей та критеріїв соціальної ефективності” [3, с. 24]. А це означає, що право виступає як базова суспільна цінність, на основі якої створюються та реалізуються рівні умови й можливості для кожної людини, щоб вона могла втілити в життя свої плани та наміри.

І загальнолюдські, і соціальні, і матеріальні, й особистісні та правові цінності (це визнають представники всіх суспільних наук) мають спонукальний характер, мотивують індивідів до дії, забезпечують індивідуальну та колективну діяльність різного характеру, утілюючись і реалізуючись у соціальних нормах. Тож з'ясуємо зміст поняття “норма”.

Поширене визначення соціальних норм пов'язане з розумінням їх як загальноновизнаних правил, зразків поведінки, еталонних вимог, зобов'язувальних принципів, встановлених суспільством чи соціальними групами, спільнотами “для регулювання соціальних відносин, діяльності і поведінки суб'єктів на всіх рівнях і у всіх сферах людської життєдіяльності” [7, с. 246].

Оскільки цінності реалізуються в нор-

мах, які забезпечують соціальне регулювання, то цілком очевидно, що і перші, і другі є регулятивними інструментами, які пов'язують поведінку конкретного індивіда та соціальної групи, спільноти, соціуму. Цінності об'єктивуються в соціальних нормах, які, у свою чергу, забезпечують нормальне функціонування суспільства та його розвиток. Звісно, соціальні відносини, які циркулюють у кожній соціальній сфері життя суспільства, характеризуються відповідними цінностями й нормами, які мають свою специфіку. Правова сфера – не виняток. Однак її відмінність від інших систем полягає в тому, що вона є однією з базових підсистем суспільства, яка забезпечує правопорядок у ньому й захищає життя та власність громадян. Очевидно, соціально-правові відносини, що забезпечують функціонування правової системи, є ціннісно унормованою й функціональною сукупністю взаємозв'язків між різними соціальними суб'єктами (окремими індивідами, групами, спільнотами, установами, державами тощо) соціально-статусної структури суспільства з приводу ставлення до права та закону і є основним способом вияву, трансформації й реалізації соціальності, яка формується між ними в процесі правової поведінки та правової діяльності; засновуються, перш за все, на праві як важливій суспільній цінності, що втілюється в законах.

Можливе визначення права із застосуванням концептів цінностей та норм. У такому випадку право розуміється як “сукупність загальнообов'язкових суспільних відносин, норм поведінки, регламентованих державою в нормативно-правових актах, які виражають міру свободи, юридичної відповідальності, соціальну справедливість, рівність і рівноправність громадян, спрямовані на регулювання і охорону суспільних відносин, і соціальних цінностей” [8, с. 298].

Правознавці розглядають право як “систему загальнообов'язкових, формально визначених, установлених або санкціонованих державою, гарантованих і забезпечених нею правил поведінки, що тісно між собою пов'язані та регулюють суспільні відносини між людьми в інтересах певної частини (більшої чи меншої) населення в соціально

неоднорідному суспільстві” [1, с. 76]. Власне, суто правове та ціннісно орієнтоване визначення розуміння права як наукової категорії практично збігається, однак ціннісно орієнтоване визначення акцентує увагу на цілепокладанні права, тобто розкриває ті цінності, які воно захищає, а саме: свободу та її міру, рівність перед законом, рівноправність тощо, а суто правове – на формі втілення, тобто нормах поведінки людей.

Тобто специфіка права полягає в тому, що, з одного боку, воно є базовою суспільною цінністю, оскільки регулює суспільні, зокрема соціально-правові, відносини, а з іншого – спрямоване на захист інших соціальних цінностей.

Варто зауважити, що право тільки тоді набуває ціннісного змісту для суспільства та його окремих соціальних груп, коли забезпечене його верховенство в державі. Як слушно зауважує академік НАПрН України професор П. Рабінович, верховенство права потрібно досліджувати “у парі” з правовою державою, оскільки “такою державою нині вважається лише та, в якій панує, “верховенствує” право, – причому як явище позадержавне (не державно-вольове), а, так би мовити, загальносоціальне, соціально-природне” [9, с. 19]. А далі дослідник констатує, що “встановлення у суспільстві верховенства права у повному обсязі – постійного і повсюдного – є радше ідеалом, до здійснення якого має прагнути кожна держава, що намагається стати правовою, та колективні суб'єкти соціуму, які прагнуть правового суспільства” [9, с. 22]. Проте створення правової держави – це скоріше теж ідеал, тобто суспільна цінність, яка втілюється поки що в мріях багатьох поколінь людей у різних країнах світу. Як відомо, навіть розвинуті демократичні країни не можуть забезпечити повсюдного та постійного верховенства права, не говорячи вже про ті країни, які тільки розвиваються.

Тим не менше, суспільство має прагнути до формування правової держави. Як слушно наголошує С. Максимов, верховенство права є “ключовим принципом спільних цінностей, на якому базується сучасний світ” [5, с. 99].

АНОТАЦІЯ

У статті висвітлено теоретичні аспекти регуляції соціально-правових відносин завдяки інституційним та ціннісно-нормативним чинникам. Надано визначення соціально-правових відносин, ціннісно орієнтованого визначення права. Обґрунтовано, що в інституті легітимізується нормативна та правова основа соціальних відносин. У свою чергу, соціально-правові відносини являють собою ціннісно унормовану й функціональну сукупність взаємозв'язків між різними соціальними суб'єктами.

Висновок

Правова система суспільства має свій соціальний механізм регуляції, який включає інституціональний та ціннісно-нормативний компоненти. Інституційний механізм регуляції соціально-правових відносин полягає в тому, що вони формуються на ціннісно-нормативній основі, яка уособлюється в праві, що й спричиняє формування тих соціальних інститутів, які є нормативно санкціонованими та формально визначеними. Основою соціального механізму структури правової системи є мережа соціально-правових відносин між різними соціальними суб'єктами, основними з яких у правовій системі є громадяни, їх об'єднання й держава.

Соціально-правові відносини не можуть існувати ніяким іншим способом, крім унормованої й консенсусної системи правил, норм і цінностей, тобто мають ґрунтуватися на праві, в якому втілюються соціальні цінності: свобода та захист особистості, однакові можливості для всіх членів суспільства реалізовувати своє право на життя, працю, відпочинок, освіту тощо, їх рівність перед законом. Однак це можливо лише тоді, коли в суспільстві існує верховенство права, тобто держава є правовою.

SUMMARY

The article deals with the theoretical aspects of the regulation of social and legal relations through institutional and value-regulatory factors. The definitions of the social and legal relations of the value-oriented definition of law are presented. It's stated in the article that the regulative and legal bases of the social relations is legitimized. Social and legal relations are a value-normative and functional set of correlation among different social subjects.

Література

1. Правознавство : підручник / [авт. кол. С.Е. Демський, В.С. Ковальський, А.М. Колодій та ін. ; за ред. В.В. Копейчикова]. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 736 с.
2. Вебер М. Свобода і примус у правових спільнотах / М. Вебер // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / [пер. з нім. О. Погорілий]. – К. : Основи, 1998. – С. 83–86.
3. Петришин О. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин / О. Петришин // Право України. – 2010. – № 3. – С. 24–34.
4. Політологія / [за ред. О.І. Семківа]. – Л. : Світ, 1994. – 592 с.
5. Максимов С.І. Філософія права: сучасні інтерпретації: вибрані праці: статті, аналітичні огляди, переклади (2003–2010) / С.І. Максимов. – Х. : Право, 2010. – 336 с.
6. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / Б. Таманага ; [пер. з англ. А. Іщенко]. – К., 2007. – 202 с.
7. Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навчальний словник-довідник / [укл. В.М. Піча, Ю.В. Піча, Н.М. Хома та ін. ; за заг. ред. В.М. Пічи]. – [2-ге вид. стер.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2004. – 480 с.
8. Демичева А. Право / А. Демичева // Соціологічна енциклопедія / [укл. В.Г. Городяненко]. – К. : Академвидав, 2008. – 456 с. – (Серія “Енциклопедія ерудита”).
9. Рабінович П. Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу) / П. Рабінович // Право України. – 2010. – № 3. – С. 19–23.